

”יודע הוא בסוד החזרה” ההישנות בלשונו של עגנון

לזכרה של גוסטה סדן, שנאמר בה: “כולנו כאן יודעים ומכירים בך את מעלותיך מחמת עצמך, מחמת נפשך, מחמת שכלך, מחמת אופיך מחמת שאר מעלות טובות שנתעלית על ידיהן” (ש”י עגנון, לדב סדן, מעצמי אל עצמי, עמ’ 246).

”הכל חוזר ונשנה, ויותר מהכל מות ולשון”, כתב עגנון בסיפורו “הירחמיאלים” (עיר ומלוואה, עמ’ 178). על החזרה כתכונה חשובה ורבת פנים בסגנונו של עגנון עמד אליעזר מאיר ליפשיץ במאמרו החלוצי על עגנון (תרפ”ו), וקבע: “יודע הוא בסוד החזרה גם הדומה וגם המתחלפת”¹.

מאמר זה מתאר תופעה תחבירית שגודל תפוצתה וריבוי ענפיה בסיפורי עגנון מבדילים אותו משאר סופרים² הבדל עקרוני. לתופעה זו, שבחירתי לכנותה בשם “הישנות”³, הבטים לשוניים, ספרותיים, פסיכולוגיים ורעיוניים, ומימושיה מגוונים. המאמר נחלק לשני חלקים. חציו לשוני־פורמלי (פרקים א–ו) וחציו ספרותי־סגנוני (פרקים ז–י). תחילתו תוקדש להגדרת גבולותיו הפורמליים של הנושא שבדיון

* רשימה זו היא גרסה שבכתב להרצאה שנישאה בקונגרס השלושה עשר למדעי היהדות בשנת תשס”א. אני מודה לפרופ’ גרעון גולדנברג ולד”ר מרדכי מישור על שיתחם מאירת העיניים. במראי המקומות של סיפורי עגנון בפרסומם המוקדם יצוין תאריך הפרסום; במראי המקומות מתוך מהדורת ארץ ישראל של כל סיפורי ש”י עגנון והספרים שראו אור לאחר פטירתו לא יצוין תאריך הפרסום.

1. רא”ם ליפשיץ, “ש”י עגנון”, כתבים, ב, ירושלים תש”ט, עמ’ רכב.
2. לדוגמאות מלשון ברדיצ’בסקי ראו רינה בן־שחר, “לשונו של ברדיצ’בסקי ברומן ‘מרים’”, בתוך: א’ הולצמן (עורך), מיכה יוסף ברדיצ’בסקי: מחקרים ותעודות, ירושלים תשס”ב, עמ’ 603. כן מוכרת התופעה בלשון הזו, אבל לשיטתו – גם היפוכה. לדוגמה: “מלה חתומה ומסוימה” (בישוב של יער, עמ’ 110) כנגד “מלה מסוימה ומלה חתומה” (שם).
3. שאלתי את המונח מספרו של דן פגיס, שירת החול ותורת השיר, ירושלים תשל”ל, עמ’ 92. אין מדובר שם באותה תופעה, אבל התכונה העקרונית, היינו, “חזרה על אותה מילה ממש” כלשונו של פגיס, משותפת לשתי התופעות. עדיפה בעיניי “ההישנות” מן “החזרה הזוהה” משום שבנושא שבדיון אין מדובר בחזרה רצופה וגם לא בהכרח בחזרה על אותה הצורה ממש, אלא על אותה המילה, או המילים, גם בשינויי צורה כגון שינויים במין או בנוף.

ובסופו תוצג השוואה עם מובאות מתוך הרומן "עייט צבוע". רומן זה מסמן את ראשית כניסתה של לשון חז"ל לספרות היפה, ומחברו, אברהם מאפו, הוא ראשון הרומניסטים בספרות העברית.

א. חלקים מאוחים או משפטים מאוחים

החזרה הנידונה במאמר זה היא תופעה תחבירית המתמיינת לשני סוגים,⁴ הישנות חופשית והישנות סדירה. הישנות חופשית:

1. שהרבה הרבה טרחו על הכנת הסעודה, וכשבאו אחר הסעודה לפנות את שיירי הסעודה ולטאט את הבית מן הסעודה נפלה עליהם שינה ("לאחר הסעודה", לפנים מן החומה, עמ' 263).

הישנות סדירה:

2. על אבן אחת מצאתי חקוק, דודי ירד לגנו, ועל אבן אחת מצאתי חקוק, כבודה בת מלך, ועל אבן אחת מצאתי חקוק, העלילו עלילות ("בדרך", סמוך ונראה, עמ' 216).⁵

הסוג האחד חל ביחידה תחבירית שאיכריה נבדלים במבניהם זה מזה ודרכי הקישור שביניהם מגוונות, והסוג השני חל ביחידה תחבירית שאיכריה מקבילים, היינו, שווים במבניהם ודרכי הקישור שביניהם קבועות.

במקרה של הישנות חופשית אותה יחידה לקסיקלית עשויה לחזור בסדרה של פסוקיות בעלות מבנים נבדלים המקושרים בדרכים מגוונות:⁶

3. הרכבת פיזזה והלכה ועשן כבד יצא מן הרכבת. נבלעו עיני בעשן ונתכסו בעשן, ומתוך העשן השחיל עצמו אותו שהיה טוען את המטה ("הפנים לפנים", סמוך ונראה, עמ' 208).

4. נחום בער היה האחרון לבית אבותיו שדרו במרתף, שבאה המלחמה הגדולה ועקרה את יושבי בוטשאטש מבוטשאטש והחריבה את בוטשאטש.

4. לחזרה הזוהי כמה אפשרויות מיון, למשל על פי מקומה בחרוזות השיר (ראו J. T. Shipley, *Dictionary of World Literature*, Paterson, NJ 1962, p. 270), אבל אלה אינן מעניינות כאן.

5. בכוננה הודגשו רק המילים החוזרות "מצאתי חקוק", ולא הודגשו המילים החוזרות "על אבן אחת". הצירוף "על אבן אחת" הוא מסמן זהה למסומנים נבדלים: מדובר בשלוש אבנים כל אחת לעצמה. אמנם גם כאן אפשר היה להימנע מחזרה על ידי מחיקת המילה אבן או על ידי המרתה במילים "אחרת", "שנייה" וכיוצא באלה, אבל זהו נושא שיידון בהמשך (פרק ד).

6. לתיאור קצר של אמצעי קישור בין משפטים ראו D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge 1987, p. 119.

ולאחר שנסתיימה המלחמה וחזרו מקצת מקצתם מאנשי בוטשאטש לבוטשאטש כבר יצאה בוטשאטש מידי אוסטריך ובאה לידי פולין ("השותפים", עיר ומלואה, עמ' 253).

5. בא ר' מיכל ותחת זרועו שק טליתו ותפיליו. הגיח שק טליתו ותפיליו וצוה להביא לו גחלת למקטרתו ("החזונים", עיר ומלואה, עמ' 74).

במשפטים כיוצא באלה הרכיב החוזר הוא שם, והוא יכול לשמש בכל תפקיד תחבירי ובכל מקום במשפט. בדוגמה 4, למשל, בוטשאטש היא נושא וגם מושא, רכיב בצירוף סמיכות וגם רכיב בצירוף יחס. השמטת החזרות תזמין לפעמים ממלאי מקום בדמות כינויים, אנפורות ודאיקטים. למשל, את דוגמה 3 אפשר להחליף במשפטים: * "הרכבת פיזזה והלכה ועשן כבד יצא ממנה. נבלעו בו עיני ונתכסו בו, ומתוכו השחיל עצמו" וכו', ואת דוגמה 4 אפשר להחליף במשפט: * "...ועקרה את יושבי בוטשאטש ממנה והחריבה אותה ולאחר שנסתיימה המלחמה וחזרו מקצתם מאנשיה אליה (או: לשם) כבר יצאה מידי אוסטריך...".

בהישנות סדירה, לעומת זאת, היחידה הלקסיקלית – תהא שם, פועל, צירוף יחס, מילית או צירוף של כמה מאלה – חוזרת ונשנית ומשמשת בקביעות באותו תפקיד תחבירי ובאותו מקום בכל האיברים המקבילים:

6. בכלל מחקריו ספר הזוהר, תורתיו ויסודותיו ולשונו. בכלל מחקריו התנועות המשיחיות בטהרתן ובטומאתן. בכלל מחקריו ראשיתה של החסידות ("גרשום שלום" [תשי"ח], מעצמי אל עצמי, עמ' 275).

7. לא במזיד עבר על החוק, בשוגג עבר על החוק, מתוך הסחת הדעת עבר על החוק ("הנעלם", עיר ומלואה, עמ' 459).

8. לא מתוך צער ויסורים התרנגול קורא ולא מתוך עונג ושמחה התרנגול קורא (שם, עמ' 455).

בדוגמאות אלה משמשים משפטים⁷ מאוחים (בתווית איחוי או בלעדיה; בסימני פיסוק או בלעדיהם) במקום שהלשון מאפשרת, ואולי אפילו מבקשת, חלקי משפט מאוחים. למשל, מובאה 6 המורכבת משלוש פסוקיות לא הייתה חסרה כלום מתוכנה לו צומצמה למשפט אחד: * "בכלל מחקריו ספר הזוהר, התנועות המשיחיות וראשיתה של החסידות". וכך דוגמה 7: * "לא במזיד עבר על החוק, [אלא] בשוגג מתוך הסחת הדעת". השמטת שתי ההיקריות החוזרות של צירופי המילים "בכלל מחקריו" ו"עבר על החוק" אינה מוחלפת בממלאי מקום אלא מביאה לשינוי תחבירי: ההיקרות היחידה שנותרת תופסת את מקומן של המושמטות

7. כפי שנראה בהמשך, התופעה חלה גם על איברים שאין בהן כדי משפט, למשל, דוגמה 41: "ניצוצות של כעס, ניצוצות של שנאה" (אורח נטה ללון, עמ' 16). וראו להלן, הערה 32.

וחולשת מייד על כל האיברים המאוחים כאחד.⁸ אפשרויות צמצום שכאלה נגלות לעינינו בגרסאות המוקדמות של חילופי הנוסח האלה:

9. באמת לא אני בלבד ער הייתי אלא אף הכוכבים שבשמים (התזמורת, תש"ו, טור 6) < באמת לא אני בלבד ער הייתי אלא אף הכוכבים שבשמים ערים היו (סמוך ונראה, עמ' 201).
10. שאם צריך להתגרד מגלה את ראשו, אינו צריך אינו מגלה את ראשו (שלום עולמים, תש"ג, עמ' 98) < שאם צריך להתגרד מגלה את ראשו, אינו צריך להתגרד אינו מגלה את ראשו (סמוך ונראה, עמ' 262).
11. עד שהולכות דמעותיהן ונוגעות אלו באלו ומתערבות (הגדת, תרע"ט, עמ' 3) < עד שנגעו דמעותיהן אלו באלו ונתערבו אלו באלו (אלו ואלו, עמ' ט).⁹

המשותף לשני הסוגים הוא החזרה בלא כל הכרח תחבירי. בְּשָׁל קוצר הידיעה יוצג כאן הסוג השני בלבד (דוגמאות 6-11), ואילו הסוג הראשון (דוגמאות 3-5) – המותח עוד יותר מן השני את גבולות הפונקציה הפואטית – יחכה להזדמנות אחרת. חלק מן המסקנות יפות לשני הסוגים כאחד.

ב. הישנות רטורית והישנות מארגנת

המונח "הישנות" המכתיר את המאמר אינו אלא נקודת מוצא והוא משמש גישה נוחה לנושא. הוא מעורפל וכללי מדיי, ואין הוא מגדיר את התופעה הלשונית עצמה אלא את תוצאתה הסגנונית הנראית לעין בלבד. אבל מראה העיניים אין בו כדי להבחין בין קבוצת הדוגמאות 6-11 לבין קבוצת הדוגמאות 12-16 מְשָׁל הסופרים אברהם מאפו, מנדלי מוכר ספרים וגם עגנון עצמו. לשם כך עלינו לגייס גם את משמע האוזן:

12. ובקולי שמעתי קול ה' מתהלך לרוח היום, קול ה' במקראי קודש ובאמרי חכמים, קול ה' בחכמות הטבע, קול ה' בצחות לשון ולשון למודים, קול ה' בהדר הבריאה ובמחקרי ארץ, כי אלה ואלה יתנו לה' כבוד, קול ה' אחד הוא כחכמה האחת אשר תחליף לבושה לעתים ולמקומות (מאפו, עייט צבוע, א, עמ' 46).

8. אם נשתמש במינוח המסורתי "משפט כולל" ו"משפט מחובר", הרי עגנון בוחר במחובר. בנושא זה עסקו, למשל, ע' אורנן, "כולל ומחובר", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 272-291; י' צדקה, "המרכיבים המחוברים", מחקרים בתחביר ובסמנטיקה, באר שבע תשנ"ח, עמ' 35-58; מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 283-286.
9. ראו גם דוגמאות 39-44.

13. על כרחם ייחדו בתי "הקדש" לאורחים דלים ונודדים; על כרחם יפזרו ממונם לבטלנים עלובים, חלשים ונדכאים, גם לעצלים ונרפים; על כרחם יפרנסו אלמנות, יכלכלו יתומים; על כרחם יהיו קרוביהם וקרובותיהם העניים בני ביתם ומבשרם לא יתעלמו, ועל כרחם יתנו צדקה עוד לדברים הרבה שאין להם שיעור [...] (מנדלי, הנשרפים, עמ' 44).
14. תחזקנה אפוא ידיכם מושכים בעט סופר! [...] תחזקנה ידיכם מוציאי לאור מכתבי עתים עבריים [...] תחזקנה גם ידיכם "מפיצי השכלה בישראל!" [...] (ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, ג, עמ' XXIX).
15. בעצמי אני אופה ובעצמי אני מבשלת ובעצמי אני מסדרת את הבית ובעצמי אני משגחת על הגן (שירה, עמ' 546).
16. אן כבודם, אן ממונם, אן חכמתם, אן גבורתם ("המכתב", סמוך ונראה, עמ' 235)¹⁰.

המבדיל בין שתי הקבוצות הוא מקום הטעמה במשפט. להבדל זה אין כל ביטוי פורמלי בכתב, והוא נגלה רק באינטונציה (בין בקריאה שבקול בין בקריאה שתוקה): בדוגמאות 12-16 הרכיבים החוזרים הם הרכיבים המוטעמים, ואילו בדוגמאות 6-11 הרכיבים החוזרים הם דווקא אותם הרכיבים שאינם מוטעמים.

אפילו ששתי הקבוצות מקיימות חזרות סדירות, מקום ההטעמה קובע הן את מטרתה של החזרה הן את אופיה. כאשר הרכיבים המוטעמים הם הרכיבים החוזרים ונשנים היחסים ביניהם הרמוניים והם פועלים כאחד להשגת אותה מטרה: הדגשה והעצמה (אינטנסיפיקציה); לפיכך ראוי לכנות את החזרה שבמובאות אלה בשם "הישנות רטורית"¹¹. ואילו כאשר הרכיבים החוזרים אינם מוטעמים תפקידה של החזרה הוא ארכיטקטוני, וראוי לכנותה בשם "הישנות מארגנת". אף על פי שלפעמים הגבולות בין שתי הקבוצות מטושטשים, אפשר לומר שההישנות הרטורית היא דינמית והיא מתגברת והולכת וההישנות המארגנת היא סטטית, והיא מרסנת ומשהה.

10. השוו: "איה כבודי [...] איה מוראי [...] (מלאכי א, 1) מזה, ו"איה קנאתך וגבורתיך" (ישעיהו סג, טז) מזה. וראו לעיל, פרק ח.
11. "רטוריי" – לא כמונח בתורת הסגנון (כלל האמצעים הלשוניים והסגנוניים בטקסט ודרכי ארגונום), אלא כאמצעי שכוונתו, השפעה או רושם (ההוראה החמישית אצל שיפלי [לעיל, הערה 4], עמ' 343). פאולר מבדיל בין חזרה רטורית אקספרסיבית לבין חזרה לא-רטורית להשגת בהירות. יוצא מדבריו שחזרה שאינה זו או זו מיותרת ועודפת וראוי להימנע ממנה. מכל מקום יש להמעיט, לדעתו, גם בחזרות "מוצדקות". ראו H. W. Fowler and F. G. Fowler, *The King's English*, Oxford 1973, pp. 218-222.

מאחר שלחזרה על רכיב מוטעם (כלומר הישנות רטורית, אקספרסיבית) יש "צידוק" הרי היא נחשבת "טבעית" יותר מן החזרה על רכיב בלתי מוטעם, הנראית לנו חריגה ותמוהה.¹² עם זה יש להדגיש – והדוגמאות מראות זאת – שלא לכל החזרות מידה שווה של בליטות וחריגות.

ג. הגבלות

מן הצד הצורני המבנה התחבירי שבדוגמאות 6–11 הוא אפשרות מוכרת ולגיטימית בלשון הטבעית. הוא מספק צרכים תחביריים וסמנטיים כאשר מחיקת רכיבים חוזרים אינה באה בחשבון או אינה נוחה; למשל, כאשר לפחות אחד מאיברי היחידה התחבירית הוא צירוף ככול¹³ או כאשר יש הבדל במשמעות בין תוצאת ההישנות לבין תוצאת המחיקה:

17. ואתם אלופי תורה ואלופי מדע ("בין דוקטור לרב" [תשי"ח]), מעצמי אל עצמי, עמ' 46).

18. שלוחי הקהלה ושלוחי העתונאים ושלוחי חכמי האקדמיה השבדית ("בביתו של שר החוץ אבא אבן" [תשכ"ח], שם, עמ' 94).

בדוגמאות אלה "אלופי התורה" אינם "אלופי מדע" וההפך, והשלוחים אינם שלוחי שלושה מוסדות כאחד, אלא "שלוחי הקהילה" לעצמם ו"שלוחי העיתונאים" לעצמם ו"שלוחי חכמי האקדמיה" לעצמם.

כאשר הרכיבים המתחלפים אינם חברים באותה פרדיגמה סמנטית, גם אז אין הם ניתנים לחיבור פשוט:

19. צער רעב וצער שינה ("דעת קדושים", עיר ומלוואה, עמ' 521).

12. "Battology" (שיפלי [לעיל, הערה 4], עמ' 399) וראו גם פאולר (בהערה הקודמת). ואכן יש מקרים המעמידים במבחן לא קל את סבלנותו של הקורא האמון על הספרות החדשה. למשל: "הדיינים המצויינים מבית דינו של הגאב"ד ר' צבי [...] ומבית דינו של הגאב"ד ר' אברהם דוד [...] ומבית דינו של הגאב"ד ר' אברהם תאומים [...] מלומדי בית מדרשנו היו ("עוד ללומדי בית מדרשנו הישן", עיר ומלוואה, עמ' 206); "לקחה לבנים נשים מבנותיהם של סוחרים והוננים ולקחה לבנות אנשים מבניהם של סוחרים וחוננים" ("החזנים", עיר ומלוואה, עמ' 83); "ישבה תמרה וישבה אורזולה וישב טגליכט וישבו ודיברו" (שירה, עמ' 461). וראו להלן המובאה מן "הצפרדעים" (סוף פרק ז) והמובאה מ"דון קישוט" (פרק י). על "האינחת" שבחזרה זו ראו גם מ' בנארי, "תפקודי החזרות השונים בשירי ההגות בספר בן-קוהלת לשמואל הנגיד", מחקרי ירושלים בספרות עברית יד (תשנ"ג), עמ' 81–105, ובמיוחד הסיכום. 13. ואכן מחיקת המילה תורה לפני בעל פה במשפט "מי שאינו בקי בתורה שבכתב ובעל פה יקשה עליו להבין את הוזה" (ע' צימרמן, "יראת שמים ספרותית", הצופה, כט בתמוז תשס"א, עמ' 12) נראית מוזרה, או שיש בה כוונה הנבדלת מן המשמעות העולה מחיבור פשוט של הצירופים "תורה שבכתב" ו"תורה שבעל פה" כל אחד לעצמו.

20. מתוך הרהורי צורה והרהורי ספרים (שירה, עמ' 497).
21. יצאו לשם דברים שנתבעים ונותנים, לשם הקרן הקיימת לשם עני נסתר לשם דמי חבר בחברת ציון ("ספר שאבד", עיר ומלואה, עמ' 209).
- צירופי הסמיכות "צער רעב וצער שינה" אינם מצטמצמים לכדי *צער רעב ושינה" בגלל מבני העומק השונים של שתי הסמיכויות ובגלל היחסים הפנימיים שבין רכיביהן: הרעב הוא סוג של צער, ואילו השינה אינה סוג של צער, וכוונת הצירוף "צער שינה" היא "צער חוסר שינה". כך גם "צורה" ו"ספרים" (20), "עני נסתר" ו"דמי חבר" (21) אין בכוחם להרכיב רשימה הגיונית.
- גם ציוני הדרגה, כגון הצטברות, עקיבה בזמן וסיבתיות, אינם בני השמטה.¹⁴ כל איבר ואיבר מוסיף על קודמו:
22. את הראשונים שדדו התתרים את שלאחריהם שדדו ההיידמקים, את שלאחריהם נטלה המלכות, את שלאחריהם נטלו המשוקצים הארורים ("שאר כל הכלים שהיו בבית הכנסת הגדול", עיר ומלואה, עמ' 29).
23. אחר ימים התחילה מהתלת בו, אחר ימים היתה מציקה לו, אחר ימים קצרה נפשו למות (האדונית והרוכל, תש"ג, עמ' 97).
24. לימים ניתוספו ספרים שפדו מידי גויים, לימים ניתוספו ספרים שהוציאו ממוקם מחבואיהם שהחביאו בשעת הסכנה, לימים ניתוספו ספרים שכתבום לשם כתבו לכם וגו' ("הרב והעיר", עיר ומלואה, עמ' 552).
25. אם כך אצטרך לאחזו את הפרוטה ביד, אם כך אצטרך לילך ביד קמוצה. אם כך יחדוני שמא מלוה ברבית אני, אם כך גורם אני רעה לעצמי ("עד שיבוא אליהו", עיר ומלואה, עמ' 63).
26. לסוף זה מעלה וזה מוריד. לסוף משתווים. לסוף עושים תקיעת כף וקבלת קניין. לסוף הבית יוצא מרשות המוכר לרשות הלוקח ("קללה שנהפכה לברכה", עיר ומלואה, עמ' 662).
27. עומד הוא בגתן [=הסוס] משום שאדוננו העמידו, משום שאדוננו מבקש לחשוב מחשבות, משום שעסקי אדוננו מרובים, משום שרבים תלויים באדוננו ("המבקשים להם רב", עיר ומלואה, עמ' 363).
- אפילו הדוגמה האחרונה, הנראית כבנויה מפסוקיות סיבה שוות מעמד (מקבילות), התלויות כביכול במשפט הראשי ("עומד הוא בגתן"), אינה אלא רצף פסוקיות סיבה המשורשרות זו מזו, ותרגומה מלמד דווקא על חסר ולא על יתר: *עומד הוא בגתן משום שאדוננו העמידו, והוא העמידו משום שהוא מבקש לחשוב מחשבות, והוא מבקש לחשוב מחשבות משום שעסקיו מרובים, ומשום שעסקיו מרובים רבים תלויים בו".¹⁵

14. גם אם אינם ניתנים למחיקה הם ניתנים לגיוון, אבל על זה – בפרק הבא.

15. החזרה על אדוננו במקום כינוי גוף אינה מעניינת כאן.

בדומה לכך יש אי-נוחות בחיבור שם עם משפט, והיא מתפוגגת בעזרת החזרה על מילת הקישור. שיטת ההישנות מאפשרת חיבור חלקים בלתי שווים כאילו הם שווים:

28. שריני עצמה מנועה מלהיניק את גבי מחמת שנתמעט חלבה מחמת צערה מחמת בעלה המשוגע מחמת שעומד ללכת למרחקים (שירה, עמ' 491).

29. כשהוא עיף מחמת משאו ועיף מחמת רעב ועיף מחמת שהוא יתום ועני ("מזל דגים", עיר ומלוואה, עמ' 619).¹⁶

ולבסוף¹⁷ – ההישנות מסייעת לבהירות כאשר האיברים ארוכים ומתרחקים מן הרכיב המשעבד:

30. נצטער שהוא צריך להניח את הכר שלמראשותיו שהיה של נוצות, ונצטער שהוא צריך להניח שמיכה שנתכסה בה, שהיתה חמה, ונצטער שהוא צריך להניח מטה שהיא מטה ממש (הכנסת כלה, עמ' שכא).

עם כל זה גם בדוגמאות בפרק זה, או לפחות ברובן, החזרות מתבלטות, ואפילו הנחיצות התחבירית אינה מצליחה להקהות את חריגותן; ועל כך בפרק הבא.

ד. מגיוון לזהות

גם כאשר ההישנות היא צורך תחבירי או לוגי עדיין פתוחה בפני המחבר דרך הגיוון¹⁸ – למשל, באמצעות נרדפים, כפי שבחר עגנון לעשות במקרים אחדים:

31. כשם שהיה ליבוש מגדיל עושה לגבי צרכי הנפש כך היה עושה לשם צרכי הגוף ("הירחמיאלים", עיר ומלוואה, עמ' 179).

32. כיוצא בהם ימים טובים, כיוצא בזה שאר לילות ("פיבוש גזלן", עיר ומלוואה, 284).

המובאות 31–32 נדלו מתוך "עיר ומלוואה", יצירה שלא נשלמה בידי המחבר ונדפסה לאחר חייו. אפשר שבעריכה סופית היה עגנון משנה את נוסחן כפי שנהג במקומות רבים אחרים כאשר מחק מילים נרדפות לטובת החזרה על אותה המילה עצמה. לדוגמה:

33. אם כדי להפיג את השעמום ואם משום שנתגלגלו רחמיה עליו [...] ואם

16. החזרה על התיבה עייף בדוגמה זו בוודאי אינה הכרח התחבירי.

17. ויש עוד הגבלות אבל לא ארחיב בעניינן כאן. למותר להוסיף שתורות זהות – כדרך העברית הקלסית והנורמטיבית – המסמנות פיזור, ברה, ניגוד וקטוב, כגון בין... ובין..., לא... ולא..., מזה ו... מזה, אלו... ואלו..., אחד... ואחד..., היכן כאן... והיכן כאן..., ...מכאן ו... מכאן וכיוצא באלה, אף הן הכרחיות.

18. *variatio delectat* (ג' אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לאטיניים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 461) – לטוב, או *elegant variation* (פאולר [לעיל, הערה 11], עמ' 184 ואילך) – לרע.

מחמת שני הטעמים כאחד התחילה האדונית מדברת עמו פתאום (האדונית והרוכל, תש"ג, עמ' 86) < אם משום שביקשה להפיג את השעמום שבלב ואם משום שנתגלגלו רחמיה עליו [...] אם משום זה ואם משום זה התחילה האדונית מדברת עמו (סמוך ונראה, עמ' 94).

34. הדליק גפרור וכבה הדליק שני ונכבה (תשרי, תרע"ב, גיליון 1, עמ' 12) < חמדת הדליק גפרור וכבה, הדליק גפרור וכבה ("גבעת החול", על כפות המנעול, עמ' שסב).

35. כלום באמת על כבוד שמו יתברך אתה חס, או שמא על כבוד עצמך אתה אתה חושש (הנדח, תרע"ט, עמ' 6) < כלום באמת על כבוד שמו יתברך אתה חס, או שמא על כבוד עצמך אתה חס (אלו ואלו, עמ' יב).

36. לא מוסיפות ולא גורעות כאחת שאינה מוסיפה ואינה פוחתת (הפנים לפנים, תש"ג, עמ' 10) < לא מוסיפות ולא גורעות כאחת שאינה מוסיפה ואינה גורעת (סמוך ונראה, עמ' 205).

הנוסח הראשון בדוגמה 33 מגוון במיליות הנמקה: כדי, משום, מחמת, ואילו בנוסח השני חוזרת ארבע פעמים מילית סיבה אחת – משום. כיצא בו בדוגמה 34. לשון הרישה בסיפור "תשרי": "גפרור וכבה", ולשון הסיפה: "שני ונכבה", ואילו בנוסחו המאוחר "גבעת החול": "גפרור וכבה" בשתי הפעמים. וכן בדוגמאות 35–36: תחת חס וחושש חס וחס, תחת גורעות ופוחתת גורעות וגורעת. גם משפטים שלא היו בנויים מלכתחילה מפסקיות שוות משנים את מבניהם ומשבצים בתוכם חזרות זהות:

37. שכל יום אתה מקדים ובא והיום אחרת עד עתה (השנים הטובות, תרפ"ז, עמ' 174) < שכל יום אתה מקדים לבוא והיום אחרת לבוא (אלו ואלו, עמ' תעא).

38. עד שהשליך [...] ופתאום קם ועמד, [...] בלי שום תוספת־דיבור חזר שמחה ברוך אל השלחן וכא לישב על מקומו (לבב אנוש, תרפ"ד, עמ' 68) < לסוף השליך [...] לסוף קם ועמד [...]. לסוף חזר שמחה ברוך למקומו (אלו ואלו, עמ' תמ).

ה. תוספות וחזרות

המובאות מן הפרק הקודם הדגימו גלגולי נוסח מן הגיוון אל ההישנות, והמחישו עד כמה ברהר זה היא ברהר מדעת. עגנון מצהיר זאת במפורש: "נענע ראשו ולחש, יד ורגל. ומה שקיצר בלחישת השלים בקול, שבר יד ושבר רגל" ("פיכוש הגולן", עיר ומלואה, עמ' 292). ובהמשך הוא אכן כותב: "ביתו נשרף, רגלו שבורה, ידו שבורה, וכל איבריו לקויים" (שם, עמ' 295).

אבל חילופי הנוסח אינם מתמצים בהמרות מן הדומה אל הזוהה, אלא גם בתוספת חזרות "מיותרות" בשעה שאין אילוצי התחביר מבקשים זאת:

39. אלו חובשים לראשיהם ירמולקאות ואלו מצנפות, אלו מצנפות מרובעות ואלו סגלגלות (שלום עולמים, תש"ג, עמ' 98) < אלו חובשים לראשיהם ירמולקאות ואלו חובשים מצנפות, אלו מצנפות מרובעות ואלו מצנפות סגלגלות (סמוך ונראה, עמ' 262).¹⁹

40. משרתת כשהיא באה לדבר על עסקי כלי בית, שנה ראשונה מה היא אומרת: של בעלת הבית! שניה: שלנו. ומכאן ואילך: שלי! (מעלות ומורדות, תרע"ט, עמ' 104) < שנה ראשונה כשהיא מזכירה כלי בית מה היא אומרת, של בעלת הבית שניה מה היא אומרת, שלנו ומכאן ואילך היא אומרת שלי (אלו ואלו, עמ' קנג).

41. נצוצות של כעס ושנאה ניתזו מעיניו (אורח נטה ללון, תרצ"ט, כתב היד²⁰) < ניצוצות של כעס, ניצוצות של שנאה ניתזו מעיניו (שם, תש"י, עמ' 16).

42. של עין ימנית או של שמאלית (שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו, תש"ז, עמ' 146) < של עין ימנית או של עין שמאלית (סמוך ונראה, עמ' 27).

43. כדרך הנשים שפעמים הן כך ופעמים כך (האדונית והרוכל, תש"ג, עמ' 87) < שפעמים הן כך ופעמים הן כך (סמוך ונראה, עמ' 96).

44. וקולט נגינותיו של רבי ברוך ומשורריו (יתום ואלמנה, תרפ"ג, עמ' לט) < וקולט נגינותיו של רבי ברוך החזן ונגינותיהם של קהל משורריו (אלו ואלו, עמ' קסח).

ולפעמים על גבי רכיב חוזר אחד נוספים בנוסח המאוחר עוד רכיבים חוזרים, ומעבים את ההישנות:

45. וכל אחד ואחד נוטלו [את הסידור] לידו ונתנו על פיו ומנשקו, ואומר עליו דברי שבח ותהלה. יש מעבירו על לחיו ואומר [...] ויש שמביט במסגרת הזוהב שחקוקה על לוחותיו [...] ואומר [...] ויש שפותח את הסידור ואומר [...] (סיפור נאה מסידור תפילתי, תרצ"ב, עמ' 4) < ונטלו את סידורי ונתנו פיהם עליו ונשקוהו. פתח אחד בכבוד סידורי ואמר [...] פתח שני בכבוד סידורי ואמר [...] פתח שלישי בכבוד סידורי ואמר [...] (אלו ואלו, עמ' רמד).

19. השוו: "יש שחיפוייהם של עור ושחיפוייהם של אריג; שצוארוניהם ורוחם ומשולשים [...] ושצוארוניהם זוקפים וקלים" (הזו, בישוב של יער, עמ' 219).

20. השמור בארכיון עגנון, במכון לכתבי יד שבבית הספרים הלאומי. תודתי למר רפאל ויזר על הרשות לעיין בו ולהביא מן הכתוב בו.

ויש שנוסף בנוסח המאוחר רכיב חוזר שלא היה כלל בנוסח המוקדם:

46. באותה שעה [...] עמדו הנשים בעזרת נשים. מרת מלכה – מוכרת אלמוגים [...] ופייגא קרובתה אלמנתה [אלמנתו] של רבי יודיל מסטרי [...], וצירל אשתו של רבי פסח הגבאי ואסתר אשתו של רבי שמואל יוסף [...] ושרה אשתו של רבי משה [...], ופסיל בתו של רבי שלמה [...] (בלבב ימים, תרצ"ד, עמ' 6) < באותה שעה [...] עמדו הנשים בעזרת נשים. מרת מלכה מוכרת אלמוגים [...] סמוכה לה עמדה פייגא קרובתה אלמנתו של רבי יודיל מסטרי [...] סמוכה לה עמדה והינדא אשתו של רבי אלטר שו"ב. סמוכה לה עמדה צירל אשתו של רבי פסח הגבאי. סמוכה לה עמדה אסתר אשתו של רבי שמואל יוסף [...] סמוכה לה עמדה שרה אשתו של רבי משה [...] סמוכה לה עמדה פסיל בתו של רבי שלמה [...] (אלו ואלו, עמ' תצ-תצא).²¹

ו. שכנות החברית במקום תלות החברית

אפילו שאין ההישנות הלקסיקלית מוסיפה לתוכן המבע, יש לה השפעה מבנית עליו. היא מפחיתה את התלות בין האיברים המאוחדים ומגדילה את עצמאותם. הם נהנים מאוטונומיה כאשר כל אחד מהם מתזיק מעין "עֲנֵפֶת רְכִיבִים" שלמה משלו ואינו נזקק לאותו איבר משעבד העומד בראש המחרוזת (פריודה) וחולש על כל חלקיה. מאחר שכל האיברים שברצף מצוידים בשווה, ממילא הם נראים דומים ושווי ערך. במקום הטעמה ראשית חזקה נמצא כמה הטעמות משנה חלשות יותר. פיזור ההטעמה על פני הרצף שומר על טוֹן קבוע ויוצר מקצב מונוטוני ומאוזן. קשר הדוק יש בין הטון האחיד והמתון לבין הסימטרייה המבנית, ולהישנות תפקיד חשוב בשמירת שיווי המשקל ושוויון הצורה, כפי שאפשר להיווכח מן הדוגמאות שהובאו למעלה. גם משפטי ניגוד שהם ממילא סימטריים בתוכם, ההישנות עושה אותם לסימטריים גם בצורתם:

47. אם שירה היא אם לא שירה היא (שירה, עמ' 512).
 48. לא אני גרמתי לו לזקנו שישרף יין שרוף ושכר שהוא מרבה לשתות גרמו לו לזקנו שישרף ("החזנים", עיר ומלוואה, עמ' 76).
 49. ואין הדבר ברור אם קודם שמתה עשה בה מעשה או אחר שמתה עשה בה מעשה (שירה, עמ' 458).

21. עם זה אפשר למצוא גם דוגמאות המצמצמות את נפחו של המרכיב החוזר: "יש מהן עשויות כדמות אריה ויש מהן עשויות כדמות נשר ויש מהן עשויות כדמות צבי ויש מהן עשויות ציצים ופרחים ושאר מיני צורות" (שכתי, תרצ"ה, עמ' קיז) < "מהן עשויות כדמות אריה, כדמות נשר, כדמות צבי, מהן עשויות ציצים ופרחים ושאר מיני צורות" (אלו ואלו, עמ' שמא). לעומת זאת בנוסח המאוחר שתי חזרות זו על גבי זו (וראו נספח בסוף המאמר).

ההישנות תורמת לכידותו של הטקסט באמצעות דמיון הצורה והצליל על חשבון קשרי היגיון ותלות תחבירית. והרי דוגמה קיצונית:

50. אם כן טעות היתה בידם שבאו, אם כן שמועת שוא שמעו ובאו, אם כן מי הוא בעל השמועה? ("פיבוש גולן", עיר ומלוואה, עמ' 291). וראו גם דוגמה 27 וניתוחה.

במובאה זו מובלע קשר של סיבה וזמן בין הפסוקיות המרכיבות את היחידה התחבירית. קשר זה ניתן לביטוי בסדר אירועים עוקב, באמצעות רצף של משפטים פשוטים: * "מישהו הפיץ שמועה, הם שמעו אותה ולכן באו", או בסדר הפוך באמצעות חלקים משועבדים: * "הם באו עקב שמועת שוא ששמעו ושאינם יודעים מי הפיץ אותה". עגנון מפרק את קשרי ההיגיון ומניח שלוש פסוקיות שוות בלא אמצעי קישור צורני.

שכונות תחבירית המחליפה תלות תחבירית אינה מיוחדת לתופעת ההישנות והיא נתגלית גם בלא קשר עמה:

51. עושה לו קולמוס לכתוב בו גט (שני זוגות, תרפ"ו, עמ' 458) < עושה לו קולמוס וכותב בו גט ("תפילין של רבי אלימלך סופר", אלו ואלו, עמ' רנ).
52. כשראה שכל העם בוכה שאל אותם מפני מה אתם בוכים (המנין, 1931, עמ' 435) < ראה שכל העם בוכה. שאל מפני מה אתם בוכים (אלו ואלו, עמ' תמב).²²

במקרים כאלה וכיוצא באלה נראה המספר של עגנון כמי שמניח את פרטי המעשה המסופר זה בצד זה או זה אחר זה ונמנע מלהציע במפורש סיבות והסברים להשתלשלותם, כל שכן שיפוט והערכה.²³

ז. בין הכללה לפירוק

שלושה פנים לתופעה – מנטלי, ספרותי ורעיוני: הפן המנטלי עוסק בתפיסת המציאות, הפן הספרותי בודק את העיצוב האמנותי ורושמו, והפן הרעיוני מצביע על תפיסת הלשון של היוצר.

22. ויש שבאותו הסיפור תיקונים בשני הכיוונים כאחד: "ועמדה מלוא קומתה כשתי זרועותיה מונחות על לבה" (המטפחת, תרצ"ב, עמ' 2, טור 1) < "ועמדה מלוא קומתה ושתי זרועותיה מונחת [מונחות] על לבה" (אלו ואלו, עמ' רס). והפכו: "ונתנה לכל אחד ואחד את חלקו, וקשרי מטפחתה מלווים את ידיה" (המטפחת, שם) < ונתנה לכל אחד ואחד את חלקו, כשקשרי מטפחתה מלווים את ידיה (אלו ואלו, עמ' רסד).

23. ח' רוזן ניסח את תכונותיה של הפריודה "הבלתי עברית" במילים אלה: "מתכונתה של פריאודה לא להניח לשומע או לקורא לקבוע בעצמו ובכוחו את דרכי פעולתו של מנגנון מחשבתו בשעה שהוא מחבר את האיברים הבודדים" (העברית שלנו, תל-אביב תשט"ז, עמ' 129-130) – כלומר הפך מנטייתו הסגנונית של עגנון. ראו להלן, פרקים ט ו-י.

כפן המנטלי או הפסיכולוגי נפגשים תמונת המציאות עם ביטויה הלשוני. אם מורה בבית הספר, למשל, היה מבחין בכתיבתו של מי מתלמידיו בתפוצה גדולה של משפטים דומים לאלה של עגנון (במיוחד דוגמאות 53–55 שלהלן), במקרה הטוב היה מטיל עליו שיעורי בית מוגברים, ובמקרה הרע היה מפנה אותו להסתכלות, שכן מי שאינו מסוגל להכליל או להפעיל כללי מחיקה קרוב לוודאי שהוא סובל מלקות מנטלית או נפשית, כמו אותו "פונס הזכרן" של בורחס²⁴ שמוחו נפגע בתאונה והוא אינו מסוגל לתפוס תמונה מורכבת מפרטים בעלי זיקה הדדית, אלא כל פרט ופרט בנפרד. התופעה בהקשרי הלשון הטבעיים שלה היא אפוא עניין לפסיכר-לינגוויסטיקה לענות בו. אבל מאחר שכאן מדובר בתופעה בהקשרה הספרותי ולא בפתולוגיה, נעבור לפן הספרותי.

העיצוב האמנותי מנצל את התופעה לסיפוק כמה צרכים. אחד מהם אכן נמשך מן הפן המנטלי, שכן הקוראים יודים לפירוק תמונת המציאות בדומה לתופעה הפסיכולוגית שנוכרה קודם – כל היבט והיבט של הפעולה עומד נבדל:

53. בשנה אחת נולדנו ובחודש אחד נולדנו וביום אחד נולדנו ובשעה אחת נולדנו ובמזל אחד נולדנו ("סופי דברים" [תש"ח], מעצמי אל עצמי, עמ' 36).

54. בפתאום קיבלה אורזולה עבודה, לארבע שעות ביום קיבלה עבודה (שירה, עמ' 465).

55. סמוך לאור היום ילדה את בנה, בלא צער לידה ילדה את בנה (שם, עמ' 469).

פעולה אחת המלווה בציוני זמן ההולכים ומצטמצמים (53) או פעולה אחת שיש לה כמה היבטים המתבטאים בהשלמות תחביריות מסוגים שונים (54–55) מתפרקת כאילו מדובר בכמה פעולות נפרדות. עם זה אפשר להבחין כאן בתפקיד הריתמי של החזרה. בדוגמה 53, למשל, לולא החזרה על נולדנו הייתה מילה אחת מוטעמת בכל פסוקית ומילה אחת שאינה מוטעמת (חמש פעמים!), מה שהיה מכניס את המשפט למקצב תזזיתי. ואילו המקצב שבו מקום אחד מוטעם ושני מקומות אינם מוטעמים יוצר שקט והרמוניה המפנים את תשומת הלב לאחדות המובלעת שעל גבי הפירוק, היינו האחדות שבין השניים שנולדו בזמן אחד.²⁵ כיוצא בזה הסימטרייה הנוצרת בדוגמאות 54 ו-55.

24. נוסח עברי: גן השבילים המתפצלים, תרגום: יורם ברונובסקי, תל-אביב תשל"ה, עמ' 102–109.

25. גם הפסוק "אנכי אלהי אביך אלהי אברהם ואלהי יצחק ואלהי יעקב" (שמות ג, ו) מבליט את הקשר האינטימי וכבד האחוריות שבין כל אחד מן האבות לבין אלוהיו, בנוסף לקשר הקיבוצי (השוו "אלהי אברהם יצחק וישראל", מלכים א יח, לו).

ולא רק פעולה מתפרקת לרכיביה, אלא גם ה"פועלים" עצמם, כפי שאפשר לראות בחילופי הנוסח האלה:

56. והלא אלו ואלו פורעים את ראשם (שלום עולמים, תש"ג, עמ' 98) < והלא אלו פורעים את ראשם ואלו פורעים את ראשם (סמוך ונראה, עמ' 262).
 57. ויעמדו זה בכה וזה בכה וטליתותיהם בידיהם ואין דובר דבר (הנדה, תרע"ט, עמ' 10) < עמדו זה טליתו בידו וזה טליתו בידו ושתקו (אלו ואלו, עמ' טז).²⁶

קבוצות מתפרטות לפרטיהן וזוגות נפרדים ועומדים כל אחד לעצמו:

58. ב' ימים ראשונים של פסח עברו מתוך שתיקה של אבלות (הנדה, תרע"ט, עמ' 33) < יום טוב ראשון ויום טוב שני של פסח לא ראו טובה בבית רבי אביגדור (אלו ואלו, עמ' לז)
 59. ואם מחמת שני הטעמים כאחד (האדונית והרוכל, תש"ג, עמ' 86) < אם משום זה ואם משום זה (סמוך ונראה, עמ' 94).
 60. וכשהיה מדבר עם בעל הבית ואשתו, לא היה יודע, אם לומר סתם פלוני ופלונית או מחותן ומחותנת (הנדה, תרע"ט, עמ' 32) < פקפק גרשום בפיו אם יקרא לרבי זונדיל בשמו ולאשתו של רבי זונדיל בשמה, או יקרה [יקרא] אותו מחותן ואותה מחותנת (אלו ואלו, עמ' לו).

אבל דומה שלדעת עגנון אותה הכללה המתרחשת בתודעת האדם ומתבטאת בלשונו דווקא היא אינה נאמנה למציאות, ואילו הפירוק לפרטים משקף את המציאות נכונה. וכך הוא כותב בסיפור "הצפרדעים":

כיון שנפתח הסל היה רבי קרפל תמיה. כשם שהיה תמיה על הסל הראשון כך היה תמיה על השני ועל השלישי וכן על הרביעי וכן על כולם. למה? כדי שלא להתעכב על כל סל וסל כולל אני מעשה כולם כאחד (עיר ומלוואה, עמ' 599).

במילה "למה?" אין עגנון שואל "למה רבי קרפל תמיה?", כפי שאפשר היה לחשוב תחילה, אלא הוא שואל "למה הפסיק המחבר את הפירוט וסיכם בלשון מכלילה 'וכן על כולם?'". והוא משיב מייד תשובה ארס-פואטית (או מְטַהֵל-לשונית): "כדי שלא להתעכב" וכו'. לפי קטע זה נראה שעגנון סבור שמן הדין ומן האמת היה להתעכב על כל פרט ופרט, ואילו ההכללה – כמו ההנמקה או השיפוט (לעיל) – היא התערבות אנוש שרירותית בַּמציאות והיא ראויה להצטדקות ולהתנצלות (והשוו להלן הקטע מתוך "דון קישוט").

26. והשוו גם חילופי הנוסח: "כשני מנינים חסידים ישבו סביב לשולחן [...] כוסם בימינם ועיניהם כלפי מעלה" (לבב אנוש, תרפ"ד, עמ' 67) < "כשני מנינים חסידים ישבו סביב לשולחן [...] וכל אחד ואחד אחז את כוסו בימינו" (אלו ואלו, עמ' תלד).

ח. בין קשרי היגיון לקשרי צליל ומבנה

הבודק את ההקשרים הספרותיים השונים יגלה שהרשמים המופקים מן התופעה הזאת מגוונים ביותר ולפעמים אפילו מנוגדים: בכוחה של ההישנות להרגיע בזרימתה המונוטונית ולצייר תמונה הרמונית, אבל ביכולתה גם להטריד, להציק, לנקר ולנכר; היא יכולה ליצור רושם כמעט היפנוטי, פולחני, אבל גם קומי; היא מבטאת אובססיה כבושה אבל גם משחק ושעשוע מחוכם; יש בה גם מן השקות האפית וגם מן הריתמוס והמצלול השירי.²⁷

אבל מעבר לרשמים התלויים בהקשר אפשר להכליל ולומר שההישנות הולמת יצירה שבעל פה, יצירה אורלית עממית, שיש בה פחות עומס של קשרים לוגיים על הזכרון, ויותר קשרי צליל ודמיון המסייעים לזכירה. המשפטים הפשוטים נראים ראשוניים מאוד, כמעט פרימיטיביים, כאילו טרם הופעלו עליהם כללי מחיקה או קשרי היגיון. הרושם הסגנוני המבריק את רוב המקרים הוא אפוא הרושם הארכאי, הקדמוני, אם כי לא פעם נראה הארכאי כניגודו, כלומר כמודרניסטי,²⁸ כשם שהאופי העממי הנוסחאי של התופעה אינו מבטל את הרושם המעוצב,²⁹ המסוגן שהיא מעמידה.

ההנחה בדבר הרושם הארכאי מושכת את הדיון אל עבר הפן הרעיוני המגולם בשאלה: האם כוונתו של עגנון באמצעי סגנוני זה לחקות את דרך העברית הקדומה? בעברית הקלסית אפשר למצוא מזה ומזה. מכאן – חזרות:

61. זורח השמש ובא השמש (קהלת א, ה).
62. סובב סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח (קהלת א, ו).³⁰
63. שמא תאמר איש פלוני נאה אושיבנו דיין, איש פלוני גיבור אושיבנו דיין, איש פלוני קרובי אושיבנו דיין (ספרי דברים יז).³¹

27. ועל אלה הוסיף אריאל הירשפלד (בהערה שבעל פה) את המקצב האלגי (כשל קינה) שיוצרת החזרה התכופה על המילה סעודה לאורך הסיפור "לאחר הסעודה" (לפנים מן החומה); וראו לעיל דוגמאות 3 ו-4. ראו גם בנארי, לעיל, הערה 12.
28. בגליליית החורגים והבוטים במיוחד. ובנוסף על כך הפירוק הלשוני מסמל לא אחת את פירוק המציאות הנצפית בעדו, פירוק השכיח באמנות המודרניסטית לענפיה.
29. תכונת יסוד של החזרה הזוהה. ראו K. Beckson and A. Ganz, *A Reader's Guide to Literary Terms*, London 1960, p. 182; M. Gray, *A Dictionary of Literary Terms*, Harlow, Essex 1994, p. 244.
30. דרך המקרא גם לחזור על נוסח השאלה בתשובה לשאלה. ראו E. L. Greenstein, "The Syntax of Saying 'yes' in Biblical Hebrew", *JANES* 19 (1989), pp. 51–59. והשוו עם "החיסור בתשובה לשאלת פרטים" במשנה בריונו של אור (לעיל, הערה 8), עמ' 296.
31. מזיווג מובאה זו עם מובאה אחרת מספרי דברים (מז), שלשונה "בשביל שאקרא חכם בשביל שאשב בישיבה בשביל שאאריך" וכו', יצר עגנון את המשפט הזה: "ואם סבור הוא שבשביל שהוא לכוש נאים, בשביל שהוא עושה את זקנו, בשביל שהוא מסלסל בפאותיו, בשביל שהוא

64. הרבה יין עושה הרבה שחוק עושה הרבה ילדות עושה הרבה שכנים הרעים עושים (סוטה א, ד).³²

ומכאן – דרכי קיצור והשמטה:

65. והיה תחת בלשם מק יהיה ותחת חגורה נקפה ותחת מעשה מקשה קרחה ותחת פתיגיל מחגרת שק (ישעיהו ג, כד).

66. ויקו למשפט והנה משפח לצדקה והנה צעקה (שם ה, ז).

67. היה עושה בתאנים לא יאכל בענבים, בענבים – לא יאכל בתאנים (בבא מציעא ז, ד).

68. המחליק בצלים לחים לשוק ומקים יבשים לגרן (פאה ג, ג).³³

לפיכך כשביאליק כתב: "הניח בתוכה זהב – מוצא זהב, עפר – עפר" (הלכה ואגדה, עמ' ריא) לא חטא לרוח העברית הקלסית. כמו כן אפשר למצוא ששתי הדרכים משמשות גם כמקבילות טקסטואליות:

69. א. ויאמר אלהים אליו יען אשר שאלת את הדבר הזה ולא שאלת לך ימים רבים ולא שאלת לך עשר ולא שאלת נפש אויבך ושאלת לך להבין לשמע משפט הנה עשיתי כדבריך (מלכים א ג, יא-יב).

ב. ויאמר אלהים לשלמה יען אשר היתה זאת עם לבבך ולא שאלת עשר נכסים וכבוד ואת נפש שונאיך וגם ימים רבים לא שאלת ותשאל לך חכמה ומדע אשר תשפוט את עמי [...] (דברי הימים ב א, יא).

בספר מלכים חוזרת המילה שאלת חמש פעמים ואילו ספר דברי הימים לא רק מצמצם את מספר ההיקריות, אלא גם מגוון, הן בסדר המילים הן בצורת הפועל: ותשאל.

אפילו שבעברית הקלסית אפשר למצוא מזה ומזה, בכל זאת אפיונה באמצעות משפטים מקבילים בעלי רכיבים חוזרים הוא מן המוסכמות. ובמקביל: אפיונה של העברית החדשה באמצעות השמטת רכיבים חוזרים (או לחלופין גיוון בהם) אף הוא מן המוסכמות. בספר המתאר את תחביר המשנה (לעיל, הערה 8) יוחד פרק ל"משפט החסר", ואילו בכותרות רשימה זו משמשות המילים "חזרה" ו"הישנות". נקודות המוצא בדיון בעברית של המשנה ובדיון בעברית החדשה הן אפוא הפוכות.

מצחצחן בשכר, כשביל שהוא מלמד את בנותיו כתב אומות חביב הוא עליהם, אני והשם יתברך יודעים שכל זה הבל וריק" (המבקשים להם רב", עיר ומלוואה, עמ' 369-370).

32. לחזרה על הסומך ראו מ"צ קדרי, "לזיהוי עובדות של סגנון בלשון המקרא", בית מקרא 10 (תשכ"ה), ב-ג, עמ' 53-69; מ"צ קדרי, "זיווגי שם עצם בעברית המקראית", לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 121 ואילך. ראו גם א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א, עמ' 467; מ' אזר (לעיל, הערה 8), עמ' 206.

33. הגדרות, היבטים תאורטיים ומבניים ורוגמאות מן המשנה ל"משפט החסר" ראו אזר (לעיל, הערה 8), פרק 9 (עמ' 283 ואילך). על דרכי הגיוון במקרא ראו בנדויד (בהערה הקודמת), עמ' 24-26.

בעברית העתיקה אם הרכיב אינו חוזר ונזכר הריהו בחזקת "חֶסֶר", ובעברית החדשה אם הרכיב "המיותר" אינו מושמט הריהו בחזקת "חוזר" ו"נשנה".

ט. בין עגנון למאפו

עגנון מערער את הדיכוטומיה הזאת, והבחירה הסגנונית במבנה של חזרה והישנות היא סימן מובהק לבחירה בעברית העתיקה כמופת לחיקוי, כפי שנראה בעזרת ההשוואה למופת הסגנוני של אברהם מאפו.

"עייט צבוע" של אברהם מאפו מסמן את הכניסה המהוססת הראשונה של לשון תז"ל לפרוזה האמנותית. הגילוי הישיר והפשוט ביותר לכניסה זו הוא הציטוט, ההבאה. מאפו אמנם מביא דברים בשם אמרם, אבל אף על פי שהוא מצרף בדרך כלל מראה מקום, הוא אינו מביאם כלשונם אלא מטיל בהם שינויים ומפעיל עליהם בעיקר דרכי קיצור.³⁴

בין דרכי הקיצור בולטת מחיקת ההיקרות השנייה וההיקרות השלישית של רכיב חוזר:

70. התלמוד: שהיו מהלכות עקב בצד גודל [...] שהיו מהלכות ארוכה בצד קצרה (שבת סב ע"ב).

מאפו: שהיו מהלכות ארוכה בצד קצרה ועקב בצד גודל (עייט צבוע, א, עמ' 77).

71. התלמוד: ראויה היתה שתיקרא דלילה. דלדלה את כוחו דלדלה את לבו דלדלה את מעשיו (סוטה ט ע"ב).

מאפו: ראויה היתה שתיקרא דלילה מפני שדלדלה כוחו לבו ומעשיו (עייט צבוע, א, עמ' 69).

72. התלמוד: צפרדע אחת היתה השריצה ומלאה [...] צפרדע אחת היתה שרקה להם (סנהדרין סו ע"ב).

מאפו: צפרדע אחת היתה והשריצה או אחת היתה אשר שרקה לרעותיה (עייט צבוע, ג, עמ' 70).³⁵

מאפו גם מרחיק כפל לשון נוסחאי:

73. התלמוד: וכל אחד ואחד יש לו רשות (פסחים קיב ע"ב).

מאפו: וכל אחד יש לו רשות (עייט צבוע, א, עמ' 81).

34. ראו ב' פישלר, "לשונות התלמוד ב'עריכת' מאפו", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 276–284, ושם עוד דוגמאות.

35. כיוון דומה של מקור קלטי שם הזו בפי גיבורת ספרו (בטכניקת המבע המשולב). במדרש: "מה עשה הקב"ה? פשט יד ימינו ונטה שמים, ופשט יד שמאלו ויסד ארץ, שנאמר: אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים" (פרקי דרבי אליעזר יט). ולשון הפרפורה: "וכבר השם יתברך פרס עליה את יד ימינו ושמאלו שבהן ברא את השמים והארץ" (בישוב של יער, עמ' 330).

74. התלמוד: בכל יום ויום בת קול יוצאת (מועד קטן יח ע"ב).
מאפו: בכל יום יוצאת בת קול (ע"ט צבוע, א, עמ' 76).

ומכליל במקום שהמקור מפרט:

75. התלמוד: חש בראשו יעסוק בתורה שנאמר [...] חש בגרונו יעסוק בתורה שנאמר [...] חש במעיו יעסוק בתורה שנאמר [...] חש בעצמותיו יעסוק בתורה שנאמר [...] חש בכל גופו יעסוק בתורה שנאמר [...] (עירובין נד ע"א).

מאפו: חש בראשו – יעסוק בתורה חש בכל אבריו – יעסוק בתורה (ע"ט צבוע, ב, עמ' 3).

בתלמוד הפסוקית החותמת "חש בכל גופו" היא בגדר סיכום של מה שפורט לפניה, ואילו אצל מאפו הפסוקית המכלילה "חש בכל אבריו" באה במקום פירוט האיברים שבמקור.

מאפו משמש כאן דוגמה בלבד. גם אצל ביאליק אפשר למצוא כיוצא באלה. "שמא אתה מחסר אות אחת או מייתר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כולו" – לשון התלמוד (עירובין יג ע"א),³⁶ ואילו ביאליק מחסר: "אלמלי אתה מחסר או מיתר אות אחת מחריב את העולם" (בגבורות).

גם גנסיין והזו מדגימים כמה חזקה הנטייה להימנע מחזרה זהה והישנות, ואפילו שאינם משמיטים הם מגוונים: "ואלו האלנות וצמרותיהם ההזות, אותם שבאחד הימים כה דברו לנפש השוקקה, הללו שוב אינם אומרים כלום" (גנסיין, אצל, עמ' 380), "לא אותו נוהג ולא זו דושה ולא הכרת פנים הלזו" (הזו, בישוב של יער, עמ' 388).

המסילה שבחר בה עגנון פניה הפוכות. אין צריך לומר שהוא נאמן לחזרות שבמקורותיו (גם בתרגומן מארמית לעברית):

76. הזוהר: דבכל מלה ומלה אית בה כמה משלים כמה שירין כמה תושבתן כמה רזין עלאין כמה חכמאן (בראשית, קלה).
עגנון: שבכל דבר ודבר יש בו כמה משלים כמה שירים כמה תושבחות כמה סודות עליונים כמה חכמות (אתם ראיחם, עמ' 490).

אך הוא מגדיל לעשות ומוסיף חזרות זהות, גם כשאין בנמצא במקור או כאשר המקור אינו חוזר על המילים אלא מגוון בהן (79):

77. הזוהר: [...] אלא כלהו צווחין [...] ככלבים הב לב לנו מזונא וסליחה וכפרה וחי (תיקוני הזוהר, התיקון הששי).³⁷

36. דומה לו בסוטה כ ע"א, והשוו עגנון, ספר סופר וסיפור, עמ' קלו.

37. גם במקבילה שבספר "תפוחי זהב" (ראו הערה 8 במאמר הנזכר בהערה הבאה) המילה הב אינה חוזרת לפני כל פריט ופריט.

- עגנון: כולם צווחים ככלבים הב לנו בנים, הב לנו חיים, הב לנו מזונות, הב לנו סליחה וכפרה (הכנסת כלה, עמ' רנב).³⁸
78. רש"י: לפי צורך השעה והדרור והמעשה (רש"י לחולין קלז ע"א). עגנון: לפי צורך הזמן וצורך המקום ("המכתב", סמוך ונראה, עמ' 222): צורך השעה היא וצורך האומה וצורך הארץ ("ביום שעטרוני בתואר חבר באוניברסיטת בר אילן" [תשי"ט], מעצמי אל עצמי, עמ' 52).
79. איכה: על זה היה דוה לבנו על אלה חשכו עינינו (ה, יז). עגנון: על זה דוה לכה, על זה ניגרו עיניה ("הירחמיאלים", עיר ומלוואה, עמ' 189).
80. מלכים א: וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת תחת גפנו ותחת תאנתו (ה, ה). עגנון: ונשב איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו (המטפחת, תרצ"ה, עמ' קעא).
- הדוגמה האחרונה אינה מיוחדת לעגנון, והיא משמשת בלשונם של סופרים עבריים וידיים, ו"נעשתה כמטבע המצוי", כלשון סדן שכתב עליה בפירוט רב³⁹ – והעיר: "מצד-מה לפנינו כמין תיקון של המקרא ברוח חוק מחוקותיו שלו עצמו, חוק התואם" (עמ' 242). ולעניין המובאה משל עגנון (המובאת מתוך "בשוכה ונחת", תרצ"ה) הוסיף סדן שהסופר "מקיים בחינת צא וראה מה העם נוהג [...], אף שלעניין סיפורו [...] הוצרך לעוררו לדקדק בכתוב כלשונו" (עמ' 247). והנה חמש שנים לפני שפרסם סדן את עיוניו כבר הזדרו עגנון ובכינוסו של הסיפור למהדורה החדשה של כל סיפורי (אלו ואלו, תשי"ג) תיקן ודייק (כדרכו באותה התקופה) כלשון הפסוק: "ונשב איש תחת גפנו ותחת תאנתו" (אלו ואלו, עמ' רנח).

י. בין טעם לטעם

כשם שהרטוריקה הלטינית ולשונות אירופה בעקבותיה העדיפו את הסגנון ה"שעבדני" ודחו את הסגנון ה"שורני" "המחבר את היחידות הרעיוניות כפנינים על פני מחרוזת, סדורות בממד אחד",⁴⁰ כך העלו הם את ה"שינוי המענג"⁴¹ לדרגת ערך, ואת ההישנות, גם אם לא ביטולה לגמרי, הרי ביקשו לתת לה צידוקים וגדרו אותה בגבולות וכללים.⁴² סופרי ההשכלה וממשיכיה, שלשונות אירופה וספרותה

38. החילופים מובאים במאמרה של א' גולדנברג, "נבחי המהבהב והמילון העברי", בתוך: מ' בראשר (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה, אסופת זכרון ליושנה בהט, ירושלים תשנ"ז, עמ' 234–233.

39. ד' סדן, "לשון סופר וספר: ללשונותיו של ש"י עגנון וסביבהם", לשוננו לעם ט (תשי"ח), עמ' 241–247.

40. רוזן (לעיל, הערה 23).

41. אלקושי (לעיל, הערה 18).

42. ראו פאולר (לעיל, הערות 11 ו-12).

היו להם למופת, הפנימו את הערכים האסתטיים האירופיים,⁴³ ושיקעו אותם בכתיבתם. גם בעברית החדשה אנחנו מוצאים את אותותיהם, ואפילו בפרוולוגיה, כגון "כל זב ומצורע" שמקורו בצירופי המקרא "כל צרוע וכל זב" ו"זב ומצורע", "בלי אומר ודברים" שמקורו בנוסח הפסוק "אין אומר ואין דברים", ו"דברים טובים ונחומים" שמקורו בפסוק "דברים טובים דברים נחומים" ועוד.

ביטוי ספרותי משעשע לעימות בין הסגנונות נמצא ברומן "דון קישוט". הקטע ממחיש גם את הפער התרבותי וגם את טכניקת הזכירה האופיינית ליצירה שבעל פה. והרי הקטע בתרגומו של ביאליק:

– ובכן אמר סנשו – הנני ואספרה: בכפר אַסְטֶרְמְדוֹרָא הליה היֶה רועה־צאן, לאמר: איש אחד רועה־עזים, ושם רועה־העזים אשר בספור־המעשה שלנו – לְפִי רואים, ויהי היום ורועה־העזים לְפִי רואים...

– שמע נא, סנשו – הפסיקו פתאם דון־קישוט בקצר־רוח – אם תִּשְׁנָה ותשֶׁלֶשׁ ככה כל מלה ומלה הלא לא יתם הספור גם מקץ יומים. ספר בחכמה ובתבונה כבן־דעת, ואם לא – יפה לך השתיקה.

– אדוני – ענה סנשו ויהי כמתרעם – ככה מספרים במקומנו, בכפר מולדתי, וככה אספר גם אני. ולמה יאנסני אדוני לאחוז במנהגים חדשים, לא שְׁעָרוֹם אבותינו.

– ספר כאשר ידעת – נאות לו דון־קישוט – אם גזר עלי מזלי כי אשמע ספוריך – ספר ואשמעה.

– ובכן – הוסיף סנשו לספר – ויהי היום וינהג הרועה את עזיו בשדות אַסְטֶרְמְדוֹרָא, ויבא הוא ועדרו עד נהר. ויאמר להעביר את עדרו בנהר ולא יכול, כי גאו בעת ההיא מִיְמֵי־הנהר ויעלו על כל גדותיו. ויבקש וימצא שם דִּיג אחד, ולו סירה קטנה, אין בה מקום כי אם לאיש אחד ולעז אחת. וישכור את הדיג להעביר בסירתו את העזים אחת־אחת. וישב הדיג בסירה ויעבֵר ראשונה עז אחת, וישב ויעבֵר עז שניה, וישב עוד ויעבר עז שלשית. ראה, אדוני, מְנָה וספור היטב את העזים אשר העביר, כי אם תִּפְקֵד גם עֵז אחת בחשבון – ותם כל הספור באמצע. לא אוכל אחרי־כן להוסיף עוד גם מלה אחת. ובכן הנני מוסיף לספר: שפת הנהר מעבר מזה היתה כְּלָה אדמת טיט ובוקץ, והדיג אִבֵּד זמן הרבה על כל עז ועז. ובכל זאת שב עוד הפעם ויעבר עוד עז אחת, ואחרי כן – עוד אחת, ועוד אחת.

– בשם אלהים! – קרא דון־קישוט בקוצר־רוח – שו נא בנפשך כי כבר העביר את כל העזים, והוסיף לספר את עצם המעשה...

43. הסברים מתקופת ההשכלה לחזרות בלשון המקרא ראו ' בן זאב, תלמוד לשון עברי [תקנ"ו], מהדורת 1818, דף קפג ע"ב; מ' דעסא [משה מנדלסון], לשון זוהב, ברלין [תקמ"ג], עמ' 13.

– לא יעשה כן – אמר שנשו בקוררוח – כמה עזים העביר עד עתה?
 – שאול ואברון! – התרגו דוֹן־קישוט – מאין אדע זאת?
 – הרואה אתה? הלא הזהרתיך לדקדק היטב בחשבון. ועתה, חי אני, כי תם
 ונשלם ספורי, לא אוכל עוד הוסיף דבר...
 – אבל מה ענין הספור לחשבון העזים? – צעק דוֹן־קישוט – הלא תוסיף
 לספר, איש איך־דעת!
 – לא אוכל, אדוני! לא אוכל. כי ברגע אשר אמר אדוני, כי לא ידע את מספר
 העזים המְעַבְרוֹת, בו ברגע התעופף ספורי מזכרוני כעוף ולא אדע את
 אחריתו. וצר לי מאד, כי למה אכחד מאדוני – ואחרית הספור היתה יפה
 ומושכת מאד את הלב.
 – ובכן בא הקץ לספורך? – שאל דוֹן־קישוט ולבו זעף.
 – בא, בא – ענה שנשו – כאשר הגיע הקץ גם לחיי־אמי, מנוחתה בגן־עדן
 (עמ' 84–85).

ההישנות היא אחד הגילויים לעימות שעגנון שרוי בו עם לשון הספרות החדשה. אברהם מאפו מבשר את הרומן העברי המודרני, ובלשון המקוצרת של מובאותיו ניכר הניסיון לסגל את הלשון העתיקה לכתיבה ספרותית אמנותית מודרנית לפי דוגמה אירופית. עגנון – באמצעות הרכיבים החוזרים – קורא תיגר על הנורמות האסתטיות האלה ומציע רצף לשוני חלופי, הנמשך מן העברית הקדומה. דחייתה של ההישנות הזאת מן העברית החדשה היא שהופכת אותה לאלטרנטיבה. ברומן "שירה" מביא עגנון מפי אביה של הנרייטה אמירה ארס־פואטית על נוהג אחד של חזרה בלשון. אמנם החזרה מסוג אחר היא, אבל הדברים מתאימים לסכם גם את ענייננו. וזה לשונו: "יודע אני שהאדונים הממונים על הטעם הטוב לא ימצאו טעם בו [כלומר, באותו נוהג של חזרה] אבל אני אעשה כפי שאני רוצה, ואם הם אינם מרוצים יכולים הם... וכאן הוציא אבא מלה מפיו, מאותן המלים שאין דרכו של אב לומר בפני בתו" (שירה, עמ' 493).

נספח

ובו דוגמאות להישנות מדורגת ולשתי חזרות סמוכות⁴⁴

81. נתחברה תמרה לאורזולה בלא כוונות מעשיות. נתחברה תמרה לאורזולה משום יופיה של אורזולה, משום טוב לבה, משום רעננות שבה, משום אותן המעלות המצויות בנערות (שירה, עמ' 461).

44. על מילות יחס לפני שמות אחדים בעברית הקלסית ראו י' אבינרי, היכל רש"י, תל־אביב תשט"ז, עמ' רמט-רג, רט-רסב, שד, שכ-שכא, שלג-שלד, שנא-שנב. בספרו "יד הלשון" מספר אבינרי על חילופי נוסח בלשוננו של ביאליק: "את פניו וידיו" < "את פניו ואת ידיו" (תל־אביב תשכ"ה, עמ' 58).

82. מנמנמת ומתרעמת על עיניה שמונעות ממנה שינה, מנמנמת ומתרעמת על המו"ף שאינו מחמם את ידיה ועל המקל שאינו תומך את ראשה ועל החיים שאין לה הנאה מהם ועל מלאך המות שהסית דעתו הימנה ("הסיפור העצוב על הרווקה הזקנה", תכריך של סיפורים, עמ' 211).
83. עמד לו עלם יהודי בשדה קרב, בתוך שלולית דם ורפש, בתוך פגרי בני אדם, בתוך תלי תלים של איברים רסוקים. שעה קלה קודם לכן היו חיים שעה קלה קודם לכן היו מפרכסים ("שירה וברכה" [תשכ"ה], מעצמי אל עצמי, עמ' 250).
84. ועמדתי ודיברתי על ההרים ועל הגבעות ועל כל עשב למינהו, ומרוב חיבתם קראתי אותם בשמותיהם ולא בשמות שבדו בעלי המילונים אלא בשמות שנקראו על ידי אדם הראשון, על ידי נח, על ידי עבר בנו של שם הגדול. על ידי בנות שלה, על ידי עולי רגל של בית ראשון ובית שני על ידי שבי ציון, על ידי עצמם ("הזיווג", פתחי דברים, עמ' 25).
85. נברשת אחת היתה, של נחושת קלל היתה, בצורת עוף הפורח באויר היתה עשויה, וקני הנברשת בצורת אפרוחים היו [...] נברשות אחרות היו, מהן של נחושת קלל היו, מהן של בדיל היו, של שנים עשר קנים היו ("יתר כלי המאור שהיו בבית הכנסת הגדול", עיר ומלוואה, עמ' 27).⁴⁵

קיצורים ביבליוגרפיים

משל עגנון

- "אורח נטה ללון", הארץ, תרצ"ט
 אתם ראיתם, ירושלים ותל-אביב תשנ"ה
 "בלבב ימים", ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 3-42
 "האדונית והרוכל", בתוך: "פיכמן (עורך), בסער - מאסף, תל-אביב תש"ג, עמ' 84-93

- "המטפחת", בשובה ונחת, ירושלים תרצ"ה, עמ' קסט-קפג
 "המטפחת", דבר - מוסף לשבתות ולמועדים ט (תרצ"ב), גיליון ל, עמ' 1-3
 "המנין", אחדות העבודה ב (1931), עמ' 434-435
 "הנדח", התקופה ד (תרע"ט), עמ' 1-54
 "הפנים לפנים", מאזנים [ירחון] טו (תש"ג), עמ' 10-13
 "השנים הטובות", מולדת - ירחון לבני הנעורים ט (תרפ"ז), חוברת ג, עמ' 167-176
 "התזמורת", הארץ, כט באלול תש"ו, עמ' 9

45. יש להעיר, מבלי לקבוע נחרצות, שמתקבל הרושם שבספרים שנדפסו לאחר מות עגנון יש עלייה במקרי החזרה זוהה - גם בכמותם וגם בנפחם.

"יתום ואלמנה", רמון ג (תרפ"ג), עמ' לח-לט
 "לבב אנוש", התקופה כב (תרפ"ד), עמ' 63-68
 לפנים מן החומה, ירושלים ותל-אביב תשל"ה
 מהדורת ארץ ישראל של כל סיפורי ש"י עגנון, ירושלים ותל-אביב תש"ו-תשכ"ב
 "מעלות ומורדות", גבולות א (תרע"ט), חוברת ד-ו
 מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו
 "סיפור נאה מסידור תפילתי", מאזנים [שבועון] ג (תרצ"ב), גיליון כ-כא, עמ' 3-5
 עיר ומלואה, ירושלים ותל-אביב תשל"ג
 פתחי דברים, ירושלים ותל-אביב תשל"ז
 "שבתאי", בשובה ונחת, ברלין תרצ"ה, עמ' קיז-קכא
 שירה, ירושלים ותל-אביב תשל"ד
 "שלום עולמים", לוח הארץ לשנת תש"ג, עמ' 97-101
 "שני זוגות", השלח מה (תרפ"ו), עמ' 456-463
 "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", לוח הארץ לשנת תש"ז, תל-אביב 1946, עמ'
 166-128
 תכריך של סיפורים, ירושלים ותל-אביב תשמ"ה
 "תשרי", הפועל הצעיר ה (תרע"ב), גיליון 1-5

משל סופרים אחרים

ח"נ ביאליק, "בגבורות", כל כתבי ח. נ. ביאליק, מהדורת דביר, תל-אביב תרצ"ט,
 עמ' רמב
 ח"נ ביאליק, "הלכה ואגדה", כל כתבי ח. נ. ביאליק, מהדורת דביר, תל-אביב
 תרצ"ט, עמ' רז-ריג
 א"נ גנסיין, "אצל", כל כתבי אורי ניסן גנסיין, תל-אביב תשמ"ב, א, עמ' 379-485
 מיגואל די-סירונטס, דון קישוט איש למנשא, תרגום: ח"נ ביאליק, ספר ראשון,
 אודיסה תרע"ב
 ח' הזו, "בישוב של יער", ברלין-תל-אביב תר"ץ
 א' מאפו, "עייט צבוע", א, וילנה תרי"ז; ב, תרכ"א; ג, תרכ"ז
 מנדלי מוכר ספרים, "הנשרפים", פרדס ג (תרנ"ז), עמ' 39-45
 [מנדלי מוכר ספרים] ש"י אברמוביץ, תולדות הטבע, ג, וילנה תרל"ג

